

Керімова С.М.

**Түр-түс атауларының
мәдениаралық қатынастағы
семантикасы мен символикасы**

Мақала әртүрлі лингвомәдениеттегі ұлттық дүниетанымның бір маңызды элементі болып табылатын түр-түс атауларының феноменін сипаттауға арналған. Қазақ және орыс мәдениеттеріндегі түр-түс атауларының символикасын салғастырмалы бейнелеу негізінде сол халықтардың тарихы, өмірлік философиясы және менталитетімен негізделген айырмашылықтар мен ұқсастықтар талқыланады. Автор мәдени символдар болып табылатын дәстүрлі тілдік формулалар мен тіркестердің интерпретациясын келтіреді. Дәл осындай сипаттау түр-түс атауларының мәдени семантикасын тек қана әлеуметтік-тарихи деректермен ғана сәйкестендірумен шектемей, сонымен қатар, субъективті-психологиялық және эмоционалды факторлармен шартталған түр-түс концептісінің бейнелі-ассоциативті байланыстарын орнатады. Мақалада ұлтаралық қатынастағы этномәдени стереотиптердің айырмашылықтарына аса назар аударылады, себебі осы үрдістің нәтижесінде ұлттық болмыс ерекшеліктері мен мәдениаралық диалогтың қатысушыларының белгілі бір этнос өкіліне жатуы айқын көрініс табады. Осыған байланысты мақалада тәржімалық үрдісте кездесетін трансформацияларды сипаттайтын мәнмәтіндер алынып талданады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қатынас, түс атаулары, мәдени семантика, мәдени символдар.

Kerimova S.M.

**Symbolics and semantics of
colours designation in cross-
cultural communication**

Article is devoted to the description of a phenomenon of colours designation as element of a national mentality in different lingvokultura in which their knowledge and experience of certain people is most brightly shown. On the example of the comparative description of color symbolics in Kazakh and Russian the lingvokulturakh the distinctions caused by history of the people, their vital philosophy and mentality are traced. In article it is given interpretations of the traditional language formulas and expressions representing cultural symbols thus such description allowed the author to correlate cultural semantics of colours designation not only to the sociohistorical facts, but also to establish figurative and associative connection of the concepts of color caused by subjective and psychological and emotional factors. Special attention is paid on distinction of ethnocultural stereotypes in cross-cultural communication in the course of which features of national character and an ethnic origin of its participants are shown. In this regard in article contexts of the translation transformations allowing to define distinctions and similarities not only are given in the compared cultures, but also to establish the figurative and associative potential of symbolics of color

Key words: cross-cultural communication, of colours designation, cultural semantics, cultural symbols.

Керимова С.М.

**Символика и семантика
цветообозначений
в межкультурной
коммуникации**

Статья посвящена описанию феномена цветообозначений как элемента национального мировидения в разных лингвокультурах, в которых наиболее ярко проявляется знание и опыт определенного народа. На примере сопоставительного описания цветовой символики в казахской и русской лингвокультурах прослеживаются различия, обусловленные историей народов, их жизненной философией и менталитетом. В статье приводится интерпретации традиционных языковых формул и выражений, представляющих собой культурные символы. При этом такое описание позволило автору соотнести культурную семантику цветообозначений не только с социально-историческими фактами, но и установить образно-ассоциативные связи концептов цвета, обусловленных субъективно-психологическими и эмоциональными факторами. Особое внимание обращается на различие этнокультурных стереотипов в межкультурном общении, в процессе которого проявляются особенности национального характера и этническая принадлежность его участников.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, цветообозначения, культурная семантика, культурные символы.

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ СЕМАНТИКАСЫ МЕН СИМВОЛИКАСЫ

Бірнеше ілімнің тоғысында қалыптасқан пәнаралық және интеграцияланған мәдениаралық қатынастың негіздері американдық мәдени антропология мен коммуникативистика мектебінде іргесі қаланған, сонымен қатар еуропалық және ресейлік прагматлингвистика, әлеуметтік психология мен этнология синтезінің нәтижесінде пайда болған. Мәдениаралық қатынастың теориясы сөйлеу әрекет теориясына қатысты іргелі еңбектерге сүйенеді (Выготский 1982; Жинкин 1998; Леонтьев 1969; Лурия 1998; Пиаже 1983). Мәдениаралық қатынас теориясының қалыптасып, ары қарай дамуына М. Беннет, В.С. Библер, В.П. Кузовлев, С.Г. Тер-Минасова, М. Хупс және т.б. ғалымдардың еңбектері негіздемесін құрады.

Қазіргі мәдениаралық зерттеулердің негізгі ғылыми мәселесі – ол соңғы онжылдықтарда жарық көрген еңбектерде белсенді дамып жатқан антропоцентристік лингвистика жағдайында мәдениаралық коммуникация феноменін жаңа теориялық көз қарастар негізінде қарастыру (Бергельсон 2005; Грушевицкая, Попков, Садохин 2002; Гудков 2003; Донец 2004; Клюканов 1999; Красных 2002; Леонтович 2002; Тер-Минасова 2000; Bennet 1998; Dahl 1998; Hall 1976; Hofstede 1980; Jandt 1995; Klopff 1998; Lewis 1998; Samovar, Porter 1995; Ting-Toomey 1999). Ішкі лингвистиканың көптеген жаңа салаларының қалыптасуына еңбектері ықпал еткен орыс ғалымы Е.С. Кубрякова антропоцентризмді келесі параметрлермен белгілейді: интегративтік, экспланаторлық, комплементарлық [1, 15].

Осы орайда мәдениаралық сұхбат шеңберіндегі тілдік феномендер көптеген гуманитарлық ғылымдардың базистік методологиясы және негізгі категориясы болып мойындалған адами фактор тұрғысынан зерделенеді. Қазіргі заманауи ілімдерде мәдениаралық қатынас әрекет ретінде талқыланады және субъект пен қоршаған ортаның өзара байланысының динамикалық жүйесі, ішкі (концептуализация мен категоризация) және сыртқы (арнайы саланың заттануы) әрекеттің көрінісі болып табылады. Аталған әрекеттердің нәтижесінде саналуан мәдени кодтар пайда болады, олардың анықтамасын зерттеушілер келесідей тұжырымдайды: «мәдени кодтар – ол белгілі бір социумның дүниетанымына, жалпы әлем бейнесіне негізделген, бір мағынаны жинақтау үшін әртүлі материалдық

және формальдық құралдарды пайдаланатын екінші деңгейлі таңбалық жүйелер» (аударма біздікі – С.М.) [2, 8].

Қазіргі заманда қарқынды дамып келе жатқан әлем және оның мәдени кеңістік шекаралары ұлғайған жағдайында мәдениаралық қатынас аса маңызды, яғни мәдениаралық сұхбат үрдісінен туындайтын мәдениет қақтығыстарын ымыралы реттеу ғаламдық мәселелерді шешеді. Дәл осындай этномәдени таптаурындар мәдениаралық қатынас үрдісінде өзара түсінбеушіліктің бір де бір себебі болады. Әртүрлі лингвоқауымдастықтың тілдік таңбаларының мәдени семантикасын зерделеу ұлтаралық қатынаста аса маңызды мағынаға ие. Аталмыш мақалада ұсынылған материал өзара әрекеттес қазақ және орыс мәдениеттерін салыстыруына негізделген, себебі ұлттық-таңбаланған тілдік бірліктерді зерттеу тек қана тілдер мен мәдениеттерді контрастивті (салғастырмалы) сипаттау барысында жүзеге асады, яғни мәдениаралық қатынас теориясы шеңберінде.

Қазіргі ғылыми ілімнің антропоцентрикалық парадигмасы тілдік құбылыстарды лингвомәдениеттану қырынан зерделеудің мәнділігін жандандырады. Осы орайда тілдік таңбалардың мағынасындағы мәдени компонентіне және олардың мәдениаралық қатынастарға ықпалы зерттеушілердің назарын аудартып, қызығушылығын тудыруда.

Тілдік таңбалар мен бірліктер мәдени ақпарат тасымалдаушы ретінде әртүрлі мағыналар мен сипаттамаларға ие: «ұлттық-мәдени реалия» (С. Влахов, С. Флорин); «ұлттық-мәдени компонент және мәдени семалар» (Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров); «фондық білімдер» (Ю.А. Сорокин); «мәдени коннотация» (В.Н. Телия); лингвокультурема» (В.В. Воробьев); «логоэпистема» (В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова).

Тіл мен мәдениеттің ұқсастығы сөздің мәдени семантикасымен белгіленеді және олардың өзара байланысы біркелкі міндеттерді жүктейді: коммуникативтік (қатынас жасау құралы ретінде пайдалану), кумулятивтік (жинақтаушы), рефлексивті (психофизиологиялық), трансмиссиялық (ақпарат тасымалдау). Тіл – белгілі бір халықтың өмір сүру салтын, менталитетін, ұлттық болмысы, мәдени ұстанымдар мен сол этностың құндылықтарының көрсеткіші болып табылады. Сондықтан, «мәдениет – ол халықтың өзіндік қасиеті бар тарихи жады. Сонымен қатар, тіл атқаратын кумулятивті (жинақтаушы) міндетіне орай, сол тарихи ақпаратты сақтай отырып, ұрпақтар

арасындағы диалогты қамтамасыз етеді (аударма біздікі – С.М.) [3, 226].

И.В. Привалованың ұлттық-мәдени санадағы тілдік маркерлердің таксономиясына сәйкес, барлық «ұлттық-маркіленген бірліктер үш түрге бөлінеді: лингвоқұрылымдық, лингвомәдениеттік және лингвокогнитивтік» (аударма біздікі – С.М.) [4, 70]. Сонымен қатар, біздің зерттеуіміз үшін салыстырылып отырған лингвомәдениеттегі заттар мен ұғымдарды көрсететін, санадағы бейнелердің үйлеспеушілігі нәтижесінде туындайтын лингвомәдени үлгісіндегі таксон қызығушылық танытады. Ұлттық дүниетаным элементтері аса айқын байқалатын тілдік феномендерге белгілі бір этнолингвомәдениеттің тәжірибесі мен білімін пайымдайтын, сонымен қатар мәдени негізделген семантикаға ие болған түр-түс атаулары жатады. «Этникалық “түр-түс көзқарас” ұлттық-мәдени сананың тілдік маркері ретінде оның “түр-түс палитрасын” белгілейді, ол өз қатарында, индивидтің қабылдауындағы бағалауды, таптаурындарды және максаттарды негіздейді. Бір жақты көмескі түр-түс атаулары белгілі бір жергілікті фауна (*buff, peacock blue, dun, periwinkle*), флора (*avocado, heather, heliotrope, mistletoe*) және өмір салты ерекшеліктерімен (*moccasin, maple syrup, pop-corn white*) сипатталады» (аударма біздікі – С.М.) [4, 73].

Ұлттық-мәдени өзгешелік, әсіресе қарама-қарсы сипатталған түс символикасында аса айқын көрініс табады. Мысалы, қазақ халқының түр-түс символикасында ассоциативті өрісі кеңінен тараған екі түс – *ақ* және *қара* басым. Көп мағыналы *ақ* эпитеті әртүрлі мәнмәтіндерде тазалық пен пәктік, мінсіз сезімдер, сұлулық, адалдық пен әділдік, сонымен қатар, сүттен жасалған ұлттық тағамдардың молшылығына сәйкес ассоциацияларды тудырады. Аталмыш эпитет фольклорлық және көркем шығармалардағы кейіпкерлердің, ұлттық әндер мен өлеңдердің, жер-су атауларында жиі кездеседі. Мәселен, *ақ* эпитетінің жиілік қолданылуы ақын-жыраулар поэзиясында да кездеседі: *ақ мамығын таранған, аппақ мәрмәр інжіні* («Асан қайғы»); *ақ желкен, ақ қағаз, ақ ала тау, ақ ала жылқы, ақ киік* («Шалкиіз»); *ағала ордам қонған жұрт* («Қазтуған»); *ақ білегін жастанып, азарып атқан таңды деп, Ақ Жайық, ақ балта, ақ найза, «ақ шымылдық»* («Доспамбет»); *ақ табан ару торы ат* («Ер Шобан») т.б.

Тілдік бірліктердің «мәдени жадымен» байланысты семантикасының компоненті тілдік таңбаның мағынасын белгілейді, тіл және

мәдениет иеленушінің рухани құндылықтар жүйесінің көрсеткіші болып табылады. Ұлттық-мәдени дискурстың құрылу ерекшелігі дәстүрлі тілдік формулаларда айқын көрініс табады. Мысалы, шығыс күнтізбесіне сәйкес келетін жылдың басы, күн мен түннің теңелген кезі, барлық түркі тілдес халықтарға ортақ Наурыз мейрамын қарсы алғандағы негізгі дәстүр, мерекенің маңызды бір оқиғасы – ол жақсы тілек айтып, жылы лебіз білдіріп, адамдардың бір-бірімен амандасуы. Сол тілектер мен ниеттердің ең маңыздысы – «*Ақ мол болсын!*», осы бейнелі сөйлемшедегі *ақ* кілт сөзі сүттен жасалған ұлттық тағамдардың жалпылама атауы болып міндет атқарады.

Қазақ халқының көшпелі тұрмысы және салт-дәстүрі қазақ тілінің бейнелі жүйесінде тікелей көрінісін табады. Мысалы, құрамында *ақ* эпитеті бар тұрақты тіркестер мен сөйлемдер ізгі бастамалар мен ниеттерді, белгілі бір оқиғаның және жағдайдың салтанаттылығын, молшылық пен берекені білдіреді. *Ақ киіз* тіркесі қазақ хандарының ұлықтау рәсімін бейнелеумен байланысты: «*Ақ киіз қайтадан жерге түскенде, Ораз-Мұхамедтің үстіне алтын, күміс ақшалар жаңбырдай жауды. Жаңа ханды жақынырақ жерден көрмек болып, жапырлай ұмтылған халық үстіне де шашу шашылған*» (М. Мағауин. Аласапыран).

Ақ түйенің қарны жарылды – молшылыққа, қуанышқа, жақсылыққа, үлкен тойға кенелді деген мағынада қолданылатын дағдылы сөз тіркесі – тоқшылықтың тағы бір метафоралық кеңістік образы. Бұл тіркестің мағынасы өте терең – қазақ халқы *ақ* түсті малды, әсіресе, байлықтың өлшеміне саналған түйе малының *ақ* түстісін ұстау бақыт әкеледі деп санайды. Себебі, *ақ* түйеге қасиетті Халифа Хазірет Әлінің мәйіті артылып келген-мыс. Қазақ халқы *ақ* түсті аруана, *ақ* інген, *ақ* бураларды төрт түлік малдың «басы», «киесі» деп қасиеттеп салтанат пен байлықтың көрсеткіші ретінде бағалаған.

Біздің ойымызша, осындай тарихи-мәдени мәні терең ұлттық ақпаратты басқа тілге аударып, мағынасын ашу және дәлме-дәл бейнелеу сипаттама аудару немесе жолма-жол түсіндіру тәсілдерін қолдануды талап етеді. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан алынған үзіндінің сәтсіз аударма үлгісін қарастырайық: «...он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері Дешті Қытшаққа хан етіп *ақ кигізге* көтерді. Бақ құсы басына қонып, *ақ түйенің қарны жарылды*» [4, с. 19]. М. Симашканың тәржімалауында жоғарыдағы үзінді осылай

беріледі: «*Семнадцати лет от роду был поднят на белой кошме Абулхаир, в знак уважения его ханом. Птица счастья опустилась на его голову и в жертву был принесен белый верблюд*». Әрине, сөзбе-сөз аудару *ақ түйенің қарны жарылды* тіркестің мағынасын және аударма мәтінінің мәдени коннотациясын бұрмалайды.

Алайда, қазақ мәдениетінде *ақ* эпитеті сол «түр-түсті» тек көру арқылы қабылдау нәтижесі ретінде ғана қабылдаумен шектелмейді, сонымен қатар белгілі бір тарихи-мәдени деректермен, қазақ халқының дүниетанымы және көшпелі тұрмыс жағдайы ерекшеліктерімен, түр-түс атаулары тудыратын бейнелі-ассоциативті байланыстарымен пайымдалған басқа да мағыналық коннотацияларға ие. Осындай үдеріс әсіресе этномәдени феномендер болып табылатын омонимдерде – антропонимдер, топонимдер, гидронимдер көрініс табады: *Ақерке, Ақжол, Ақтілек, Ақторе, Ақтобе, Ақтау, Ақмола, Ақтерек, Ақсу* және т.б.. Сонымен қатар, *ақ* эпитеті көптеген ұлттық әдеби-көркем бейнелерде, халық әндері мен аңыздарда жиі кездеседі: *Аққайың, Аққасқа, Ақбаян* және т.б.

Ақ түс мүлде бір жақсы, оңтайлы бастама ретінде қараңғылық пен түнекке қарсы тұрады, нұрлы қуанышқа үміт артады. Мысалы, орыс халқының тілдік әлем бейнесінде *ақ* (белый) эпитеті көбінесе тазалық, пәктілік, киелілік пен қасиеттіліктің символы болып табылатын «жарық» түсінігімен байланысты: «*Радостные, белые, белые цветы*» (З. Гиппиус). Сонымен қатар, *ақ* түс бақыт, қуаныш және оларға қарама-қарсы сезім уайым мен қайғы эмоциялардың концептілерімен тығыз ассоциативті байланыста: «*Рождество, праздник детский, белый, Когда счастливы самые несчастные*» (З. Гиппиус); «*Белыми светлыми крыльями веют и реют во мгле*» (К. Бальмонт). *Ақ* түс үшін түптұлғаның бірі ретінде орыс қысының атрибуты болып саналатын қалың қарды бейнелейтін табиғи көріністер сипатталады, себебі *ақ* қар шексіз қарлы жазықтар, жалғыздық пен жүректегі үрей, суықтық пен көңілсіздік, шарасыздық пен үмітсіздік ұғымдар тізбектерін тудырады. Алайда, *белая ворона, белые люди* сияқты тұрақты тіркестер түр-түсті сипаттайтын коннотацияларымен байланысы жоқ, әдетте бұл белгілі бір топ тұлғаларды сапалы түрде белгілеуде қолданылатын идиоматикалық жинақтама бейне.

Ақ эпитетіне қарама-қарсы *қара* түр-түсі көптеген лингвомәдениеттерде қайғы-қасірет, торығу мен қажу, өшпенділік пен жек көру

символы. Бірақ, қазақ мәдениеті мен қазақ тілінің бейнелі жүйесінде *қара* сын есімі тек қана түр-түс эпитеті ғана емес, сонымен қатар қалыптасқан ұлттық-мәдени танымдық ой-өріс салтын анықтайды. Мысалы, *қара көз, қарақат көз, бота көз* сияқты теңеулер арқылы қазақ қызының әдемі, нәркес көздері бейнеленеді. Әдетте, осындай тіректі теңеулер мәдени негізделген семантикаға, ауқымды бейнелі әлеуетке, сан алуан ассоциативті типтерге ие.

Қоңыр түр-түс эпитеті – қазақ көшпелі халықтың мәдени әдет-ғұрпында кең таралған және метафорланған түр-түс атауы, ол дала пейзаждары, күз мезгіліндегі әсем табиғат көріністері, майсаң, жағымды қоңыр салқын табиғат құбылыстарымен ассоциация туғызады:

қоңыр күз, қоңыр жел, қоңыр кеш, қоңыр салқын.

Орыс лингвомәдениетінде *красный* сөзі айрықша бір орын алады, бұл сөздің тарихы ерекше – ол көне орыс тілінде ‘красивый’ (әдемі) деген мағынаны білдіретін. Мысалы, *красна девица* және *добрый молодец* тұрақты фольклорлық сөз тіркестері қатынасушы кісілерді белгілейтін синкретикалық атауларды ғана емес, оларға қатысты жағымды бағалауларды да анықтайды. *Красный* сын есімі нақты мәнмәтіндерде әртүрлі коннотативтік мағыналарды жүзеге асырады: ‘приятный’, ‘нарядный’, ‘радостный’, ‘почетный’, ‘сладостный’, ‘пышный’, ‘цветущий’.

Қорыта айтқанда, түр-түс атаулары әртүрлі лингвомәдениеттегі эмоционалды концептілер туралы түсініктерді терең ұғынуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М.: Наука, –1994. – Т. 53. – №2. – С. 5–23.
- 2 Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2007. – 288 с.
- 3 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 228 с.
- 4 Привалова И.В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации): Монография. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2005. – 472 с.

References

- 1 Kubryakova E.S. Paradigmy nauchnogo znaniya v lingvistike i ee sovremennyiy status // Izvestiya Akademii nauk SSSR. Seriya literaturyi i yazyika. – M.: Nauka, –1994. – T. 53. – #2. – S. 5–23.
- 2 Gudkov D.B., Kovshova M.L. Telesnyiy kod russkoy kulturyi: materialyi k slovaryu. – M.: ITDGG «Gnozis», 2007. – 288 s.
- 3 Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspektyi. – M.: Yazyiki russkoy kulturyi, 1996. – 228 s.
- 4 Privalova I.V. Interkultura i verbalnyiy znak (lingvokognitivnyie osnovyi mezhkulturnoy kommunikatsii): Monografiya. – M.: ITDGG «Gnozis», 2005. – 472 s.